

N E W S

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 83 – 87

THE SYSTEM OF VOWEL SOUNDS IN MAMLUK-KIPCHAK LANGUAGE

B. D. Dusenov

Middle and Near East department,
 Institute of Oriental Studies named after R. B. Suleymanov, Almaty, Kazakhstan.
 E-mail: bagdat75@inbox.ru

Keywords: Mamluk-Kipchak language, an old Kipchak writing monuments, manuscript, dictionary, vowel sounds, vowel, drawing, spelling, phonetics, archaeography.

Abstract. In this article, the author considers the particularities of the vowels system of an old Kipchak written monument named “Kitab al-Durra”. This monument was written in the XIII–XIV centuries in the Mamluks state who ruled in Egypt and Syria. It was studied graphic, phonetic and orthographic particularities of the archeographic Arab-Kipchak dictionary and estimated from the perspective of modern linguistics of Kazakh language. As a result of research we found similarity in pronunciation, spelling and vocalism between Kazakh and Kipchak languages. It means that even in the XIII–XIV centuries Kipchaks had a developed written culture. As a result of research, we came to the decision that, exploring the rich vocabulary of an old Kipchak language we can hold a plurality of source research in the field of history, etymology, phonetics, spelling, archaeography, graphics, etc. of modern Kazakh language.

УДК 811.512.1.09

МӘМЛҮК ҚЫПШАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ДАУЫСТЫ ДЫБЫСТАР ЖҮЙЕСІ

Б. Д. Дюсенов

ҚР БФМ ФК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: мәмлүк қыпшактарының тілі, ескі қыпшақ жазба ескерткіштері, қолжазба, сөздік, дауысты дыбыстар, вокализм, графика, орфография, фонетика, археография.

Аннотация. Макалада автор XIII–XIV ғғ. Мысыр мен Шамда билік күрган Мәмлүктегі мемлекетінде жазылған ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің бірі «Китаб ад-Дурра...» сөздігінің тіліндегі дауысты дыбыстар жүйесінің ерекшеліктеріне зерттеу жүргізеді. Арабша-қыпшақша түзілген сөздіктің графикалық, орфографиялық, фонетикалық, археографиялық ерекшеліктері қарастырылып, қазіргі қазақ тіл білімі тұрғысынан баға беріледі. Соның інтижесінде қыпшактар тіліндегі дауысты дыбыстардың айтылуы, жазылуы, дыбысталуы қазіргі қазақ тілімен улкен үндестік табатындығын байқауға болады. Қыпшактардың сол кездің өзінде жетілген жазба мәдениетінің болғандығын көруге болады.

Түркітану ғылымында көне және орта түркі ескерткіштерін зерттеу қажеттілігі ешқандай күмән тудырмайды. Жазба ескерткіштер тілін менгеру – жалпы халықтық және әдеби тілдің даму тарихының өзекті проблемаларын зерделеу үшін өте қажет [1,5]. Бұл макалада XIII–XIV ғасырларда Мысыр (Египет) мен Шамда (Сирия) түзілген Мәмлүк қыпшактары жазба ескерткіштеріндегі дауысты дыбыстар жүйесі қарастырылады. Соның ішінде түркітануға «**كتاب الدّرّة المضيّة في اللّغة**”¹ «Түркі тілінің жарқыраган інжү-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен танымал болған, XIV ғасырда Мысыр (қазіргі Египет) елінде Мәмлүк қыпшактары тілі туралы түзілген арабша-қыпشاқша сөздігінің корында қолданылатын дауысты дыбыстардың қазіргі қазақ тіліне туыстық, жақындық деңгейлері зерттеледі.

Мәмлүк қыпшақтары тілінде 8 дауысты дыбыс қолданылған. Бұл тілді арнайы зерттеп мақала жазған О. Притцак оларды байлай деп көрсетеді: **а мен ё, о мен у, ө мен ү, ы мен і** [2, 78]. Осы автор қыпшақ тілдес армяндардың тілінде де 8 дауысты дыбыс бар деп көрсетеді: **а, е, о, ө, у, ү, ы, і** [2,82]. Бұл пікірді академик К. Мұсаев та қолдайды: «На базе сравнительного анализа как средневековых кыпчакских памятников, так и современных тюркских языков можно реконструировать 8 гласных фонем в мамлюкско-кыпчакском языке» - деп жазады [3, 48]. Н.А. Кононов VII-IX ғасырлардағы ежелгі түркі ескерткіштерінде жіңішке, ашық ә фонемасының болғандығын айтады [4, 60]. Проф. Н.В.Юшманов, Е.Ф. Поливанов және т.б. ғалымдардың пікірі бойынша ә фонемасы шығыс тілдерінің әсерінен пайда болды дейді. Сол түркі жазба дәстүріне көп әсер еткен шығыс тілдерінің бірі – араб тілінде ә фонемасы жоқ. Ә фонемасының орта ғасыр ескерткіштерінің тілінде жиі қолданылуы оның түркілік төл дыбыс екенін, ежелгі түркі тіліндегі **а** дыбысының аллафоны бола жүріп, орта ғасырларда жеке фонема болып қалыптасқанын дәлелдейді, - деп жазады [5, 76]. Академик И.К. Кенесбаев та «ә дауысты дыбысы қазак тілінде кейін пайда болған, ол шығыс тілдері әсерінен енген» дейді [6, 21]. Фонетика саласының ірі маманы Ж. Арапбаев байлай дейді: «Мүмкін, ә әуелі **а-ның** жіңішке фонетикалық варианты есебінде жүрген болуы керек» [7, 33]. Қазіргі қазак тілінің фонетикасын зерттеуші ғалым С. Мырзабеков «қазақ тілінде сирек кездеседі» деу де жазуга негізделген біржакты пікір. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде көген (реестр) көрген 67 мың сез бар десек, соның 19 пайызы дауыстылардан басталады. Соның ішінде ә әрпінен басталатын сөздердің саны – 870. Бұл жағынан **а** (4440 сез) **е** (2249) болмаса, қалған дауыстылар бір-біріне қарайлас (18, 21). Орфографияға сәйкес ә әрпі барлығы 2,5 мыңдай сөздің бірінші буынында кездеседі. Осының өзі-әк оның кірме еместігін байқатады» дейді [8, 23]. Тілші ғалым Ж.А. Арапбаев «түркі вокализмінің дамуын үш кезеңге бөледі. Олар: көне түркілік, орта түркілік, жана түркілік кезеңдер. Көне түркі кезеңінде тек үш кана дауысты фонемалар болды: **а, у, ы**. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінің» 2 томдығында 50 пайыздан астам сез осы дауыстылардың барлық үш сатысы бойынша құралған. Орта түркі кезең **ү, е, і** дауыстыларының пайда болуымен ерекшеленеді. Қазақ тілінің сөздігінде **ү, е, і** дауыстылары 30 пайызды қамтиды. Осылайша, орта түркі кезеңінде түркі дауыстыларының классикалық «сөгіздігі» пайда болады: **а – е, ы – і, ү – ү, о – ө**. Ә дауыстысы қазақ тілі дамыған тұста пайда болды (әдет, әдебиет, мәдениет, әсем, әскер, даурен және т.б.). Бұл сөздер негізінен араб-иран тілдерінен енген» деген пікір айтқан болатын [9, 221-224]. « Ал, қыпшақтанушы ғалым М. Сабыр «ә фонемасы көне түркі тіліндегі дауысты дыбыстармен салыстырғанда көзге оқшau көрінеді. Орта ғасырлардың алғашқы кезеңіндегі жазбаларда мұндай фонема ұшырамағанмен XIV ғасырда жиі қолданыла бастаған. Түркітануда ә фонемасы түркі тілдерінің бірсынырасында шығыс тілдерінің әсерінен қалыптасты дейтін пікір орынқан. [...] Қазақ тілінде ә дыбысы барлық позицияда қолданылады» деген ой айтады [10, 11]. С. Боранбаев «әдette, оны біз шығыс тілдерінен ауысқан элемент деп есептейміз» деп ескертеді [11, 21]. Араб әліпбійнде **а, ә, е, ү** дыбыстары бір ғана таңбамен берілгендейктен «Жарқыраған інжү-маржан» жазба ескерткіші тіліндегі түркі сөздерінде ә дыбысының айтылып, айтылағандығын кесіп айту қын. Алайда тоғызынышы ә дыбысы араб сөздері құрамында айтылған деп есептейміз.

Есқі қыпшақ жәдігерліктерінде дауыссыз дыбыстардан тұратын сез түбірінің үстіне және астына «харакат»¹ белгілерінің қойылуы арқылы және «алиф», «иаи» әріпперінің көмегімен **а, е, (и), ы, і, ө, у, ү** сиякты дауысты дыбыстардың мағынасы берілген. Мұның ішінде ашық дауысты **а, е – «фатха»**, қысан дауысты дыбыстар **ы, і (и)** – «касра», ал ерін дауысты **ө, ө, у, ү** дыбыстары «дамма» «харакаттарымен» белгілengen. Араб әліпбійнде үш әрп «алиф», «иаи», «на» есқі қыпшақ тіліндегі **а, е, (и), ы, і** дауысты дыбыстарының графикалық белгілері ретінде қолданылған.

А тіл арты, жуан дауысты дыбысының графикалық берілу ерекшелігі мен емлесі және түбір сез құрамында жұмысалуы «Жарқыраған інжү-маржан» жазба ескерткіші тілінде бірнеше амалдармен берілген. Оларды жинақтай көрсетсек мынадай жүйес барлығы байқалады:

- 1) араб әліпбійнегі диакритикалық таңба «фатха» арқылы: *bile ٰ-men*; бірге (3b,10), самқа **جَمْعًا** шатыр қазығы (9a,2) және т.б;
- 2) араб әліпбійнде созылыңқы дауысты **а** дыбысын белгілеу үшін қолданылатын «алиф» әрпінің таңбасы мен «фатха» таңбасының катар қолданылуы арқылы (Араб тілі фонетикасында «алиф» пен «фатха»-ның катар қолданылуы созылыңқы ә дыбысының көрсеткіші болып табылады, ал екінші буыннан ары қарай екпін көрсеткіші қызметін қоса атқарады): *boğaz بُغَاز* *bûfak بُفَّا*, кенірдек (13a,8), *bûgday بُغْدَى* бидай (6a,9) және т.б;
- 3) араб әліпбійнегі «хамза»² таңбасы қойылған «алиф» арқылы: *ağaš čanaq أَغَاجْ چَنَاقْ* ағаш шанак (10b,8) және т.б;
- 4) «фатхалы хамзаның» «тилдалы алифтің» алдына қойылуы арқылы: *ačı su آچِيْ سُوْ* ашы су; тұзды су (4b,2), *alma ۲۷ لَالْمَا* (5a,12) және т.б.

¹ Араб тіліндегі қысқа дауыстыларды таңбалайтын белгі.

² Хамза – сез басында екі дауыссыз дыбыс қатар келгенде олардың жеңіл айтылуына жағдай жасайтын көмекші буын (дыбыстық белгі).

«Алифтің» немесе «алиф мақсуралының»¹ үстінен көйылатын «тилда» диакритикалық таңбасы араб грамматикасында «тилда» қойылатын буындағы дауысты дыбыстың ашық, әуезді дыбысталатынын білдіреді.

5) бірнеше диакритикалық таңбалардың катар қолданылуы арқылы, мысалы: الِيْنْ عَلَىْ мандай (13a,4) – бұл лексеманың орфограммасына «фатха» қойылған «уаслалы² хамза» пайдаланылған. Бұл жағдайға қарағанда ашық буындағы а дыбысының айтылуында қандай да бір ерекшелік болса керек, мысалы а дыбысының көтерінкі немесе әуезді айтылуы және т.б. Жазба ескерткіш тіліндегі кездесетін мынадай орфограммаларды да осы катарға жатқызамыз: alursen الُرْسَنْ аларсың (20a,15), alaca الْأَلْعَاصِمَةُ ала, ала шұбар (9a,7).

Жалпы араб жазуында орындалған ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде а дыбысының мынадай орфограммалық жазылу үлгілері кездесетін белгілі: 1) «алиф» арқылы: بِرَازُ biraz “біраз” /23,4/ alsin “алсын” /5,2/,

صِشْقَانْ sışqan “тышқан” /5,16/; 2) “фатха” арқылы: قَبْ قَرَا qar qara “қап-қара” /5,9/; 3) “алиф” пен “фатханың” катар қолданылуы арқылы: شَبَرْشَهْ barşa “барша, барлығы” /40,6/; 4) “фатха” мен “ha” әрпінің қатар қолданылуы арқылы: أَلْطَرْمَهْ olturta “отырма” /13,1/; 5) “ha” әрпінің арқылы: قَوْرَمَهْ kurmā “құрмá” /63,9/ [12, 27].

Жалпы алғанда жоғарыда көрсетілген кейбір орфограммалық ерекшеліктер болмаса, жазба ескерткіште а дыбысының ескі қыпшақ немесе түркі тілдеріндегі негізгі фонетикалық сапасынан ажыратарлықтай ерекшеліктер байқалмайды.

Е тіл арты жінішке дауысты дыбысының графикалық берілу ерекшелігі мен емлесі және түбір сөз құрамында жұмсалуы қолжазба тіліндегі бірнеше амалдармен берілген.

Е дауысты дыбысын көне түркі жазба ескерткіштерін оқып, зерттеушілер кейбір тұстарда ә деп оқыған. Проф. Н.В. Юшманов Н.А. Кононовтың еңбегіндегі ә харпін ә деп оқиды [13, 60]. оны К. Мұсаев ә деп таныған [3, 53]. Бар мәселе - осында (оны ә деп оку керек сияқты) академик К. Мұсаев айтады: «...появление фонемы ә объясняется как результат контактов тюркских языков с другими, в частности с иранскими. [...] в языках памятников рунической письменности, а также в пратюркском и практическом можно констатировать существовать восемьми классических гласных фонем в стройной системе тюркского вокализма: а, е, о, ё, у, і, ы, ѫ. Девятая фонема ә появилась не раньше II века нашей эры. Поэтому всё, что до сих пор транскрибировалось в рунических памятниках буквой ә следует передавать буквой е» [3, 53]. «Языки мира» кітабының авторлары да « В половецком ә не отмечено» деп жазған болатын [14, III]. Қазіргі түркология әлеміндегі осы соңғы автордың жаңадан айтқан пікірін біз де қолдауға тиістіміз ғой деп ойлаймыз. «Ал, ә фонемасының алдынан энтек ә айтылады. Ә. Жұнісбеков ә-нің ә және і дыбыстарының қосындысынан (ї) тұрттының (ї – 40, і – 60 пайыз болатынын) экспериментті жолмен анықтаған» [8, 27].

Жазба ескерткіш туралы алғашкы болып зерттеу жұмысын жүргізген А. Зайончковский ә және е дыбыстарын а (ә), ә таңбалары арқылы транскрипциялаған [15, 48]. Мұндағы ә таңбасы арқылы берілген дыбысты, біз е графемасы арқылы бердік, қараныз: bädänä||bedene әндә бедене (12a,8) және т.б [15, 56;59].

Қолжазба тіліндегі е дыбысына қатысты ерекшеліктердің бірі – «ташдид» және «тилда» белгілерінің қолданылуы болып табылады: sen سَنْ sen (20a,6), sen سَنْ سَنْ sen (20b,4; 21b,2,6), seni سَنِي seni (19b,8).

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған а және е фонемалары туралы қалыптасқан пікір: «А және е дыбыстары сөздін барлық позициясында келе береді: ат (ат), ана (ана), хан (хан), чечек (шешек, гүл шешегі), ерте (ерте)» [16, 122].

Тіл арты ҮІ (І) және тіл алды I (І) дыбыстарының графикасы, емлесі жөнінде сөз етсек. «Қазіргі қазақ тіліндегі ҮІ тарихи жағынан бірде а дыбысының тарихи баламасы болса (мысалы: тырт – тарт, ындығ – андағ), бірде делабилизация (еріндіктің езуілікке айналуы) процесінің нәтижесі болып шығады. Мысалы, турна – тұрна – тырна т.б.» дейді М. Сабыр [10, 12]. Сондай-ақ, «қысан ы, і фонемалары көп буынды сөздерде кейде көмескі естіледі. Орофоэпиялық сөздіктерде олар тіпті түсіріліп (шартты белгімен) жазылады: дәр’гер, кат’нас, тәж’рибе, ан’зак, ад’рандау және т.б. [...] Жалғанатын қосымша дауысты болса, немесе дауыстыдан басталса, кейбір сөздердің екінші буындағы ы, і мүлде (айтуда да, жазуда да) түсіп қалады: халық – халқы, қарын – қарны және т.б.» [8, 27]. Бұл ы және і дыбыстарына қатысты қазіргі қазақ тіліндегі тұжырымдар.

Қолжазба тілінде жуан ы және жінішке і дыбыстары «фатха» таңбасы арқылы белгіленген. Бұл қолжазбаның өзіндік ерекшелігі болып табылады.

Біз қарастырып отырған «Жарқыраған інжу-маржан» жазба ескерткішінде ы және і дыбыстары былай берілген: şerî شَرِي «әскер» (11a,15), şîş شَيْشْ «айналдырма» (вертел) (11a,4), süngi سُنْگِي «сұнгі» (11a,11), taşlu ئاشلۇ پېر «тасты жер» (3a,8) және т.б.

¹ Сөз аяғында ғұттурінде жазылып, созылыңы а болып оқылатын бүрмаланған алиф.

² Уасла –дауыссыз дыбысқа аяқталған сөз өзінен кейінгі сөзбен қосылып айтылғанда алиф тірек әрпінің үстінен жазылғатын белгі.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған ы және і фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**Ы** дыбысы сөздің басында: ынан (илан), ысыр (отты үрле); сөздің ортасында: қыз (қыз), тырнақ (тырнак); сөздің сонында: ыссы (ыссы), сары (сары), түрінде келе береді.

I дыбысы да сөздің барлық позициясын қамтиды: ілкі (ілкі, әдепкі), кіші (кісі), чілчік (шымшық), кеңді (өзі)» [16, 122].

О (O), о(ö), у (ü - ұ), Ү (Ü) ерін дауысты дыбыстарының графикасы және емлесінің қолжазбадағы көрінісі негізінен басқа ескерткіштердегілермен көп жерінде бірдей болып келеді.

Ашық, жуан дауысты **о**, у және жіңішке дауысты **ө**, ү дыбыстары қолжазба мәтінінде араб әліппиңдегі «дамма» диакритикалық белгісі арқылы берілген; аталмыш дыбыстардың араб графикасы арқылы берілуінде бірқатар позициялық айырмашылықтар байқалады.

Ашық, жуан **О** дыбысы сөз басында: **ot اُت** «жердің оты, жайылым шебі; шөп» (5a,9), **otuz taquz** «отыз тоғызы» (15b,2), **oşaқ اُشاق** «ошақ» (11a,2) және т.б. түрлерде берілген. Ашық, жуан дауысты **ө** дыбысының сөз басындағы орфограммасы «хамза», «дамма», «алиф», «уау» және «сукун» таңбаларының орфограммалық жиынтығы арқылы берілген. Мұндай «хамза», «алиф», «уау» және «сукун» таңбалары оқылмайды.

О дауысты дыбысы мәтінде берілуінің екінші бір түрі «дамма» диакритикалық белгісі арқылы орындалған: boldi بَلْدِي «болды, болу» (4b,16), ñoroz جُرُوز «кораз» (12a,2). Мұндай жағдайда өзгедей қыпшақ жазба ескерткіштерінде **о** дауысты дыбысының түбір (жай, шартты таңбалық) орфограммасы болып табылатаын «уау» әрпі оқылмайды, транскрипцияланбайды.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған **о** фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «О дыбысы тек басқы буында ғана қолданылады: оймақ (оймак), от (от), онад (онад), орта (орта), орман (орман), қой (кой). Келесі буындарда **о** басқа дауысты дыбыстармен алмасып отырады: o//a: окшаш (ұқсас), оғлақ (лак), отачы (оташы); o//y – оғул (ұл), оғру (ұры), орун (орын), олтур (отыр); o//ы – оғры (ұры)» [16, 122].

Ү (Ү) – қысан, жуан, еріндік дыбысы сөз басында және ортасында: **turna طُرْنَا** «тырна» (11b,11), **tuzaq طُرْزْقَا** «тұзак» (12a,14) және т.б. түрлерде кездеседі. Жазба ескерткіш тілінде у дыбысының **tuz** орфограммасындағы «уау» әрпі оқылмайды, транскрипцияланбайды.

Бұл кетарда келтірілген лексемалар орфограммаларының құрамындағы «дамма» (‘) диакритикалық белгісін, оның «уау» (‘) әрпі таңбасымен косыла берілуін қазак тіліндегі жуан, еріндік, қысан ү дауысты дыбысы деп тануға болады. Жазба ескерткіш материаларында кездесетін мынадай лексемалық тұлғалар осы қатарға жатқызылады: **bbi بُبِي** бүг(л) (3b,6), **ñıltma نِلْتَمَا** ұмытпа! (22a,4), **ñısta نِسْتَأْ** ұста (17b,13), **ñızın نِيْزِنْ** ұзын (5a,2).

Ү дауысты дыбысына, оның айтылымына қатысты қазақ тіліндегі ерекшеліктер жазба ескерткіш тілінен келтіріліп отырған жоғарыдағы мысалдардан айқын көрінеді. Бұл ү дыбысының кейінгі орта ғасырларда алдымен ескі қыпшақ тілі фонологиясы құрамында, сонымен шамалас дәуірдегі ескі қазақ тілі фонологиясында өз алдына жеке дыбыс ретінде дифференцияланып, у дифтонгоиды құрамынан өз алдына ажырай бастағандығын көрсетеді.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған у фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**У** дыбысы сөздің басқы буынан гөрі кейінгі буындарында жиірек айтылады: унут (ұмыт), услу (акылды), узун (ұзын). **У** дыбысы, демек, сөздің басында да, ортасында да және сонында да келе береді» [16, 122].

Қысан, жіңішке, еріндік **Ү** дауысты дыбысы жазба ескерткіш тілінде буын жүйесінде мынадай орындарда қолданылады: **üç اُچْ** үш (14b,11), **sü سُرْعَة** сактиян жайма (10b,12), **şü شُرْكَة** шірік; жарамсыз (4b,8), **büg بُرْجَ** бүйрек (13b,2), **bi بِلْزِكْ** білезік (12b,6), **bi بِلْكُوْ** белегі (10a,6) және т.б.

Ескі қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде қолданылған ү фонемасы туралы қалыптасқан пікір: «**Ү** дыбысы туралы да осыны айтуға болады: үр (үр), үлүш (үлес), үгу (үкі), үксүн (еске түсір)» [16, 122].

Жоғарыдағы **о**, **ө**, **у** (ү), **ү** дауысты дыбыстары жазба ескерткіште 1) «дамма», 2) «дамма» және «уау» арқылы берілген.

Корытга келгенде, қыпшақ тілінде 8 толық дауысты, 2 жартылай дауысты дыбыс бар. Толық дауысты дыбыстар айтылу ерекшелігі жағынан “созылыңқы дауысты дыбыстар” және “жалған дауысты дыбыстар” болып екіге бөлінеді. Созылыңқы дауысты дыбыстар сөздің фонетикалық құрамына эсер еткенмен, оның лексикалық мағынасын өзгерте алмайды. Дифтонгоид дыбыстар да солай. Ілғи жұптаса жүріп кейбір дауыстылар “кос дыбыс” құрайды. Бірақ олардың да сөз мағынасын өзгертуге қабілеті жетпейді. Олардың тіркесі – тек қана механикалық тіркес. Дауысты дыбыстар бірі мен бірі алмасып та отырады. Оның өзі екі түрлі себепке негізделген. Бірі – тарихи себеп те, екіншісі үндестік занымен байланысты.

ӘДЕБІЕТ

[1] Курышканов А.К. Исследование по лексике «Тюркско-арабского словаря». – Алма-Ата, 1970.

[2] O.Pritsak. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. – Wiesbaden, 1959.

[3] Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. – М., 1964.

- [4] Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII–IX вв. – М.–Л., 1980.
- [5] Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка. – М., 1969.
- [6] Кенесбаев С.К. Современный казахский язык. – Алма-Ата, 1962.
- [7] Арапбаев Ж.А. Қазақ фонетикасы бойынша этюдтер. – Алма-Ата, 1973.
- [8] Мырзабеков С. Қазақ тілінің фонетикасы. – Алматы, 1993.
- [9] Арапбаев Ж.А. О фонологии казахского вокализма. Сб.: Исследования по тюркологии. – Алма-Ата, 1969.
- [10] Сабыр М. Құтыптың «Хұсрау мен Шырын» поэмасы және оның тілі. – Алматы, 2003.
- [11] Боранбаев С.Е. Эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалық катыштығы. Филол. ғыл. докт. диссер. автореф. – Бишкек, 2008.
- [12] Дүйсен С., Яван К. «Түркі тілінің толық жүйеленген ерелер жинағы» жазба ескерткіші (XIII–XIV ғ.). – Түркістан, 2004.
- [13] Кононов А.Н. Махмуд Кашигский и его «Словарь тюркских языков». Сб.: «Филология и история стран зарубежной Азии и Африки». – Л.: ЛГУ, 1965.
- [14] Языки мира. Тюркские языки. – Бишкек, 1997.
- [15] ZAJĄCZKOWSKI A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudi'a fi-l-luğat at-turkīa” (I). Rosniki Orientalistyczny, XXIX, z. 1. – Warszawa, 1965. – S. 40-83.
- [16] Құрышжанұлы Ә., Көмеков Б. Е., Дүйсен С. Ж. Ески қыпшақ тілі. – Алматы: Қазақ Қыздар педагогтік институты баспасы, 2007.

REFERENCES

- [1] Kurishzhanov A.K. Yssledovanie po leksike “Tyurksko-arabskogo slovarya”. A., 1970.
- [2] O.Pritsak. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959, 74 б.
- [3] Musaev K. Grammatika karaimskogo yazika. Fonetika i morfologiya. M., 1964.
- [4] Kononov A.H. Grammatika yazika tyurkskikh runicheskikh pismennih pamyatnikov VII-IX v.v. M.–Л., 1980, S. 286.
- [5] Yushmanov H.V. Grammatika literaturnogo arabskogo yazika. M., 1969.
- [6] Kenesbaev C.K. Sovremenniy kazakhskiy yazik. A.-A., 1962.
- [7] Aralbaev Zh.A. Qazaq fonetikasi boyinsha etyudter. A., 1973.
- [8] Mirzabekov C. Qazaq tilining fonetikasi. A., 1993.
- [9] Aralbaev Zh.A. O fonologyi kazakhskogo vokalizma. Sb.: Yssledovanie po tyurkologyi. A.-A., 1969, S. 215-225.
- [10] Sabir M. Qutiqtig “Husrau men Shirin” poemasi zhane oning tili. A., 2003.
- [11] Boranbaev S.E. Eski kipchak tili menen qazaq tilinin genetikaliq katishtigi. Filol. gil. dokt. disser. avtoref. Bishkek, 2008.
- [12] Dyussen S., Yavan K. «Turki tilining toliq zhuielengen erzheler zhinagi» zhazba eskertkishi (XIII- XIV g.). Turkistan, 2004.
- [13] Kononov A.N. Mahmud Kashgarskyi i ego «Slovar tyurkskikh yazikov». Sb.: «Filologya i istorya stran zarubezhnoi Aziyi i Afriki». LGU., L., 1965.
- [14] Yaziki mira. Tyurkische yaziki. Bishkek, 1997.
- [15] ZAJĄCZKOWSKI A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudi'a fi-l-luğat at-turkīa” (I). Rosniki Orientalistyczny, XXIX, z. 1. Warszawa, 1965, S. 40-83.
- [16] Qurishzhanuli A., Komekov B. E., Dyussen S. Zh. Eski qipshaq tili, «Qazaq Qizdar pedagogtik instituti baspasi», A., 2007.

СИСТЕМА ГЛАСНЫХ ЗВУКОВ В МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКОМ ЯЗЫКЕ

Б. Д. Диусенов

Отдел стран Ближнего и Среднего востока,

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова КН МОН РК, Алматы, Казахстан

Ключевые слова: мамлюкско-кыпчакский язык, старокыпчакские письменные памятники, рукопись, словарь, гласные звуки, вокализм, графика, орфография, фонетика, археография.

Аннотация. В этой статье автор рассматривает особенности системы гласных звуков одного из старокыпчакского письменного памятника «Китаб ад-Дурра...». Данный памятник написан в XIII-XIV веках в государстве Мамлюков которые правили в Египте и Сирии. В ходе исследования изучены графические, фонетические, археографические и орфографические особенности арабско-кыпчакского словаря и даны оценки с точки зрения современного языкоznания казахского языка. В результате исследования нами было обнаружено сходство в произношении, орфографии и вокализме между казахскими и кыпчакскими языками. Это означает, что еще в XIII-XIV вв. у кыпчаков была развитая письменная культура. В результате исследования мы пришли к такому решению, что, исследуя богатую лексику старокыпчакского языка, мы можем провести множество источниковедческих исследований в области истории, этимологии, фонетики, орфографии, археографии, графики и т.д. современного казахского языка.

Поступила 17.03.2016 г.